

MODERN DÖNEM HADİS YORUMCULUĞUNDA “BEN MERKEZLİ” YORUM¹

Ayhan Tekineş*

ÖZET

Modern anlamda Ben algısı Batı'da Rönesans sonrası gelişen süreçte ortaya çıkmıştır. Modern Dünyada vahiyden bağımsız insan aklını referans alan çağdaş bilim, dinin yerini almıştır. Modern özne/benlik, akılcı ve dünyevidir. Modern özne fikri çeşitli eleştirilere konu olsa da günümüz insanını etkilemeye devam etmektedir. İslam dünyasındaki aydınlar ve ilim adamları da bir ölçüde modern öznelerdir. Her dönemin yorumcusu içinde yaşadığı çağın çocuğudur. Modern hadis yorumcularının metinlerinde modern özne fikrinin yansımalarını gözlemlemek mümkündür. Bu makalede bu yansımaların hadis yorumuna etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern, Özne, Nefs, Yorum, İrfânî Yorum

ABSTRACT

“Egocentric Interpretation” in Modern Era Hadith Interpretation

Modern self-perception appeared in the West in post-Renaissance period. In modern world, contemporary science, which depends on human mind independent from apocalypse (wahy), succeeded religion. Modern subject is rational and secular. Even the idea of modern subject is exposed various criticisms, it keeps going to influence contemporary self. Intellectuals and science people in Islam world, also, are modern self to some extent. Interpreters of the every era are the children of their century. In texts of the contemporary hadith interpreters, it is possible to observe the reflections of the idea of modern self. In this article, influence of these reflections on hadith interpretations is discussed.

Key Words: Modern, Subject, Self, Interpretation, Wisdom Interpretation

¹ Bu makale, 11-12 Mayıs 2007 tarihinde Meram / Konya'da düzenlenen *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü* Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi.

Batı modernitesi Rönesans ile birlikte başlamıştır. Rönesans sonrası Batı düşüncesini karakterize eden ayırt edici bazı özellikler vardır. Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi “birey olma bilincinin” öne çıkarılmasıdır. Rönesans’ı karakterize eden bir diğer nokta da akla (reason) verilen önemdir.² Yeniçağ felsefesinin başlangıcı olarak görülen Fransız filozof Rene Descartes (ö. 1650), Ben/Özne’yi bilginin temel kaynağı kabul etmiştir. Eski Yunan’dan itibaren akıl felsefi düşüncenin hep merkezinde olmuştur. Yeniçağ felsefesinin akılcılığının farklı tarafı ise akılcılığın adeta kutsallaştırılan benlik duygusu üzerine bina edilmesidir. Bu dönemde insana ait bütün duygular gibi akıl melekesi de yüceltilerek, akılcı eleştiri bilgide esas alınmıştır.³

Aydınlanma dönemi ile birlikte ferdî akıl, daha da önem kazanarak, gücünü pekiştirmiştir. Nitekim Alman filozofu Kant (ö. 1804), ünlü “Aydınlanma Nedir?” adlı makalesinde “Aklını kendin kullanmak cesaretini göster!” sözünün Aydınlanma’nın parolası olduğunu ifade etmiştir.⁴ Kant’ın yücelttiği gerçeklerden bağımsız “mutlak akıl”, yaşanan bu dünyadaki gerçekliklerin değil ideaların peşine takılır. Ancak bu girişim, imkânsızın talep edilmesidir. Gerçeğin yerine idea’yı koyma temelde bir aldatmaca olduğundan başarısızlığa mahkûm bir çabadır.⁵ Zamanla ferdi aklın yerini kurumsallaşmış akıl, yani modern bilim almıştır. Aklı eleştirmek, nazari olduğu için nispeten kolaydır. Bilim ve onun getirdiği teknolojiye direnmek ise çok daha zordur. Bilimsel keşiflerin ve teknolojik ilerlemenin sağladığı güvenle bilimsel akılcılık, otoritesini daha da sağlamlaştırmıştır. Başlangıçta insan merkezli olarak başlayan akılcı hareket giderek bilim merkezli bir hüviyet kazanmış ve sistemleşmiştir. Modern dünyada vahiyden bağımsız, insan aklını referans alan çağdaş bilim, dinin yerini almıştır. İnsan benliğine yapılan vurgu ilâhî bilginin ve ilâhî iradenin sınırlarını çizmek ve onu insan hayatından dışarıya çıkarmakla sonuçlanmıştır. Böylece insan, bilginin kaynağı kabul edildiği gibi adeta varlığın merkezi olarak algılanmıştır. Modern dönemde insanın başarıları ve dünyevî mutluluğu temel hedef olarak sunulmuştur. Bu çerçevede her şey insana ve insanın dünyevî mutluluğuna bağlanarak değerlendirilmiştir.

---

² Burke, Peter, *Rönesans*, çev. Özkan Akpınar, Babil yay., İstanbul 2000, s. 82.

³ Bk. Touraine, Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi yay., İstanbul 2000, s. 63.

⁴ Kant, Immanuel, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt”, (*Seçilmiş Yazılar İçinde*, s. 213-221) çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s. 213.

⁵ Gasset, Ortega Y., *Tarihsel Bunalım ve İnsan*, çev. Neyire Gül Işık, Metis yay., İstanbul 1998, s. 70, 84. Locke, Hume ve Kant’ın tasarladığı “bilen özne” fikrinin eleştirisi için ayrıca bk. Dilthey, Wilhelm, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, çev. Doğan Özlem, Paradigma yay., İstanbul 1999, s. 17 vd.

Ben fikri, insanın kendi içindeki duyuları, tahassüsleri, ihtiyaçları ve insandaki değişim bir yana bırakıldığında hiç değişmeyen ve sürekli varlığı hissedilen bir cevher ya da zattır ki, işte buna özne diyoruz. İnsandaki bu değişmeyen temel niteliğin hür irade ile donanarak bilgi ve eylemin temel dayanağı kabul edilmesi ile birlikte modern özne fikri ortaya çıkmıştır.⁶ Ancak modern dünyanın Beni, hisleri ve inanç dünyası ikinci plana itilmiş akılcı ve dünyevî bir Bendir. Bilen özne olarak ben fikrini eleştiren post-modern yazarlar öznenin aydınlanma ve rasyonalizmin çocuğu olduğunu iddia ederek özne fikrine karşı çıkarlar. Onlara göre, modern bilim dinin yerini alınca rasyonel birey (modern özne) Yaratıcı'nın yerine geçmiştir. Hâlbuki özne ideolojik bir inşa sürecinde ortaya çıkmış olan kurmaca bir kavram ya da bir tür maskedir. Akılcı ve buyurgan ben fikrini kabul etmeyen post-modernistler, şüphecilik ve arzuların özgürleşmesi ekseninde post-modern bir birey öngörürler.⁷ Bu anlamda onlar da birey fikrinden vazgeçmezler hatta tam aksine ideolojilerden ve mensubiyet duygularından arındırılmış birey fikrini özellikle vurgularlar.

Düşüncede insan benini merkeze alan modern özne fikri, çeşitli eleştirilere konu olsa da günümüz insanını etkilemeye devam etmektedir. Ben merkezli yaklaşım yalnızca modernistleri etkilemiş bir düşünme biçimi değildir. Modernite ile birlikte insanların ben algısı değişmiştir. Modern dönem insanı farkında olsun olmasın yeni ben anlayışının etkisi altındadır. Modern özne, İslâm dünyasındaki ilim adamlarını ve aydınları da derinden etkilemiştir. Hatta farklı fikir akımlarına mensup çağdaş aydınlar üzerinde modern özne fikrinin, benzer entelektüel etkileri olduğu söylenebilir. Nitekim modern dönem âlimleri ve aydınlarının dinî naslarla alâkalı yorumlarında bazen farkına varmadan bazen de farklı maksatlarla modern özne fikrinin etkilerini taşıyan yorumlar yaptıkları gözlenmektedir.

Hıristiyan dogmatizmi ve feodalitenin baskısı altındaki Avrupa için hür özne fikri, yeni ve modern bir fikir olmakla birlikte, İslâm âlimlerinin irade hürriyeti ekseninde yaptıkları tartışmalar dikkate alındığında, “hür iradeli insan” fikrinin İslâm akidesinin temel kabullerinden birisi olduğu görülmektedir. İnsanın irade sahibi bir varlık olarak yaratılması, dinî sorumlulukların özgür iradeye bağlanması, hukukî

⁶ Guignon, özneyi “içsel alan” olarak tanımlar. Ona göre, özne, algılar, yorumlar, anılar, hisler, arzular, amaçlar ve ihtiyaçlar gibi zihinsel içerik ihtiva eden bir zihin ya da bilinç sahasıdır. O, düşünce ve tecrübe arenası olduğu için, “Ben” ya da “ego” gibi sözcükler kullanılırken kendisine işaret edilen şeydir. Charles Guignon, *Kimim Ben*, çev. Abdullatif Tüzer, Lotus yay., Ankara 2008, s. 152 vd.

⁷ Rosenau, Pauline Marie, *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tuncay Birkan, Ark yay., Ankara 1998, s. 88. Modern özne fikrinin tahlili ve eleştirisi için bk. Alain Touraine, *a.g.e.*, s. 225 vd.

müeyyidelerde insanın ferdî sorumluluğu, âhiret hayatında her insanın hür iradesi ile yaptığı/seçtiği fiillerinden dolayı, tek başına hesaba çekilmesi, dua ve ibadetlerinde arada bir aracı olmaksızın her bireyin doğrudan Allah Teâlâ'ya kulluk edebilmesi, insan benliğine verilen değeri göstermektedir. Dinî nasların anlaşılmasında da insan doğrudan muhatap alınmış; arada birtakım vasıtaların bulunması fikrine itibar edilmemiştir. Batı'da olduğu gibi dinî nasları yalnızca ruhban sınıfı ya da kilise kurumu yorumlayabilir anlayışına itibar edilmemiştir. Hakikatin seçilmiş bazı kişiler ya da masum imam tarafından bilinebileceği gibi görüşler genel kabul görmemiştir.

İnsan, hür iradeli ve akıllı bir varlık olarak dinî naslarda muhatap alınmış, akıl ve beş duyu doğru bilginin kaynağı olarak kabul edilmiştir. Ancak akıl ve duyular bilginin tek kaynağı olarak görülmemiş; bunların yanında vahiy de temel bilgi kaynaklarından birisi olarak esas alınmıştır. Ayrıca mutasavvıflar tarafından ilham ve vicdanî bilgi/marifet de bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir. İnsan tek yönlü ele alınmamış, iç duyularıyla, hisleri ve vicdanı ile bir bütün olarak telâkki edilmiş; insan ben/nefsi Yaraticı karşısında yüceltilmemiş tam aksine nefis sürekli eleştirilmiştir. Batı'da eleştirel akılcılık, bilginin sürekli tek yönlü olarak gelişmesini temin etmiş, İslâm'da ise eleştirel ben fikri (nefs) insanın derinlemesine ve tam bir bütünlük içinde tanınmasının yollarını açmıştır. Batı'da aklın bilme imkânları araştırılmış ve aklî bilgi eleştirilerek sürekli geliştirilmiştir. İslâm'da ise, insan nefsi eleştirilerek insan-ı kâmil olmanın yolları açılmaya çalışılmıştır. İnsanın kendine yönelik eleştirisi insanın kabiliyetlerinin gelişmesini sağlarken kendi temel değerlerine yönelik eleştirisi şüpheciliği ve kültürel aşınmayı netice vermiştir. Bu açıdan nasların eleştirisinden önce insanın, kendi bilgi kaynaklarını sorgulaması, kendi tabiatının doğru bilgiye ulaşma imkânını sunup sunmadığını araştırması ve her şeyden önce nefsinin ve aklının eleştirebilme seviyesine ulaşması gerekmektedir.

Her dönemin yorumcusu içinde yaşadığı çağın çocuğudur. Modern dönemlerdeki dinî nasların yorumlarını klasik dönemlerdeki çalışmalardan farklı kılan bazı temel özellikler vardır. Modern dönemin en belirgin özelliklerinden birisi, yorumlarda açık kapalı kendini hissettiren modern özne'dir. Daha çok kendini Kur'an tefsirinde/tevilinde hissettiren modern öznenin, hadis metinleri üzerine yapılan yorumlarda da bazı örneklerini gözlemlemek mümkündür. Modernist-gelenekçi her yorumcunun metninde açık ya da örtük olarak bulunan özne merkezli yorumları, makale başlığında da belirtildiği gibi "Ben Merkezli Yorum" şeklinde tanımlamak mümkündür.

Modern dönem yorumcusu, kendi varlığını hissettirmeye özellikle önem verir. Klasik dönem çalışmalarında metnin yorumuna kendisini çok az katan yorumcu, modern çalışmalarda kendi görüşlerini, tecrübelerini kanaatlerini belirtmek gereği duymaktadır. Şahsî gözlemlerin ve görüşlerin yoruma dahil edilmesinin okuyucu ve dinleyici üzerinde iletişim açısından bazı olumlu etkiler meydana getirdiği açıktır. Ancak ben merkezli yorumda yorumcunun bütün beşeri zaafı ve entelektüel eksiklikleri yoruma yansımaktadır. Hatta bu durum bazen metnin tahrif edilmesine ya da bambaşka bir anlam alanına taşınmasına yol açmaktadır. Yorumcunun metni anlayamadığı durumlarda metin anlaşılmaz ve kapalı olarak sunulmakta ya da yorumcu metni kendi anlayış çizgisine indirme çabasına girişmektedir.

Yorum, metin ile yorumcu arasında karşılıklı bir ilişki, bir tür iletişimdir. Metin ve yorumcu yorum faaliyetinin/sanatının iki temel unsurudur. Metnin doğru anlaşılabilmesi için metni kuşatan, anlamayı zorlaştıran etkenlerin bilinmesi gerekmektedir. Aynı şekilde yorumcuyu kuşatan sosyal, kültürel ve tarihsel etkenler de iyi tahlil edilmelidir. Ancak sahih yorumun önündeki en büyük engel yorumcunun kendi benliğidir. Çoğu zaman farkına varılmayan bu benlik duygusu, yorumdaki en belirleyici etkenlerden birisidir. Ancak unutulmamalıdır insanın benliğinden kurtulması/sıyrılması mümkün değildir. Bu sebeple elden geldiğince yorumcu, kendi benliğinin altında ezilmemeye, hislerinin ve nefsinin etkisinde kalmamaya çalışmalıdır. Kendine eleştirel bakabilmeyi öğrenmelidir.

Yorum, beşerî bir faaliyettir. Yorumda insana ait olan alan, insanın iç dünyasındaki benlik duygusu ile başlamaktadır. Benliğin en temel niteliği ise iradedir. İnsan benliğinin en önemli rükünlerinden birisi olan cüz-i iradenin temayülü neticesinde ortaya çıkan niyet, bir metne ya da kâinata yöneldiğinde “bakış açısı”na, sistemli hale geldiğinde ise “dünya görüşüne” dönüşmektedir. Her şeyin başlangıcı insandaki benlik olduğuna göre, insanın kendisini nasıl gördüğü önem kazanmaktadır. Modernitenin her şeyden bağımsız, mutlak hürriyete sahip, hesap verme duygusundan arınmış beni mi? Yoksa Allah’ın kulu, İlâhi kudret karşısında âciz, varlığını devam ettirebilmek için Hayy ve Kayyum olan Allah’a muhtaç insan beni mi?

İnsanın kişiliğini en iyi yansıtan, başkalarıyla ilişkisidir. Bu başkası Peygamber (s.a) olduğunda, karşılıklı ilişki akıl-vahiy ilişkisine ya da hürriyet-bağlılık ilişkisine ya da ittiba-ibtida şekline dönüşmektedir. İnsanoğlunun hadisler vasıtasıyla

Nebevî olanla ilişkisi hep sürmektedir. Özellikle hadis şerhlerinde, beşerî alanla Nebevî alanın kesiştiği ve karşılıklı ilişkileri gözleme imkânının ortaya çıktığı söylenebilir. Hadis-i şeriflerin yorumu, din üzerine konuşmak olsa da dinin kendisi değildir. Hadis şerhlerinde beşerî olanla Nebevî olanın tarih boyunca karşılıklı etkileşimini izlemek mümkündür. Hadis yorumları, hadisin her çağın insanına bakan yönlerinin ortaya konulduğu eserlerdir.

İslâm'ın klasik çağlarında yazılan hadis şerhlerindeki özne ile modernitenin öznesi arasında büyük fark olduğu açıktır. Nitekim klasik dönem şârihleri, kendileri ile ilgili doğrudan bilgilere çok az yer vermişlerdir. Yorumcular, genelde kendine ait olan hususları dışa vurmamayı tercih etmişlerdir. Yine de klasik şerhlerde yazarın kişiliği ve kimliğinin yorum üzerinde hiç etkili olmadığı söylenemez. Klasik dönemde ben/nefs merkezli yorumlar, daha çok mutasavvıfların yorum çalışmalarında görülmektedir. Modern dönem çalışmalarında ise, yorumcunun ben'ini yorumda daha açık olarak görmek mümkündür.

Bu makalede bir hadis hakkındaki klasik ve modern yorumlar karşılaştırılarak hadis şerhlerine yorumcunun kendi ben'inin ne ölçüde etki ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Örnek olarak Allah Resûlü'nün (s.a) İbn Abbâs'a vasiyetlerini ihtiva eden hadis seçilmiştir. Hadisin İmam Nevevî'nin meşhur kırk hadis derlemesinde bulunması, anılan derlemeye şerh yazan âlimlerin görüşlerini takip etmeyi kolaylaştırmaktadır. Hadisin dini nasihatler içermesi, metin-yorumcu ilişkisini izleme açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Allah Resûlü'nün (s.a) İbn Abbâs'a Vasiyeti

İbn Abbâs (r.a) küçük bir çocuk iken bir gün Allah Resûlü'nün (s.a) bineğinin arkasına binmişti. Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem, ona şöyle buyurdu: "Evlât, sana bir kaç söz belleteyim: Allah'ın buyruklarını gözet ki, Allah da seni gözet sin. Allah'ı gözet ki, O'nu her daim yanında ve önünde bulasın. Bir şey istediğinde Allah'tan iste. Yardım dilediğin vakit Allah'tan dile. Şunu bil ki, bütün insanlar el birliğiyle sana fayda ve menfaat bahşetmek isteseler, Allah'ın senin için takdir ettiğinden başka hiç bir fayda temin edemezler. Bütün insanlar sana zarar vermek maksadıyla el birliği etseler, Allah'ın senin hakkında takdir ettiğinden başka bir zarar veremezler. Kalemler kaldırılmış, (kader) defterleri kurumuştur."⁸

⁸ Tirmizî, Ebu İsa, *Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, İhyâ'u't-turâsî'l-Arabî, Beyrut ty., Kiyâme, 59; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut, ty., I, I, 293; 303; 307.

Klasik dönem hadis şârihleri, hadisin şerhinde âyetlerden ve ilgili diğer rivâyetlerden yararlanarak, konuyu naslar açısından bütünlük (metnin literal bütünlüğü) içinde takdim etmeye çalışmışlardır. Ayrıca tarihsel tecrübeleri naklederek, hadisin selef âlimleri tarafından nasıl anlaşıldığını ortaya koymuşlardır. Hadisi anlamaya yardımcı olacak tarihî hikâyeler naklederek, hadisin toplum içindeki yansımalarını ya da hadis ekseninde toplumdaki bazı olayların nasıl okunması gerektiğini göstermişlerdir. Yukarıdaki hadisle ilgili Nûru'l-iktibâs fî mişkâti vasiyyeti'n-Nebiyi (s.a) li'bnî Abbâs adlı müstakil bir risale kaleme almış olan İbn Receb el-Hanbelî, bu eserinde hadisle alâkalı birçok nassı ve rivâyeti toplamıştır. Nasihat üslûbuyla kaleme aldığı eserde bazı tarihî hikâyelerle vermek istediği mesajların etkisini artırmayı hedeflemiştir.⁹ Zaman zaman bazı şiiirler ve sufilerin sözlerini nakletmişse de kendi kişiliğini açıklamalarından uzak tutmaya özen göstermiştir. Nitekim yaptığı alıntılarının hemen hemen hepsi önceki kitaplardan ve hocalarından naklettiği bilgilerdir.

İslâm âlimleri, nasların yorumunda insan unsuruna filolojik ve edebî yorum yoluyla yer vermişlerdir. Çünkü insan dil ile kendini ifade eder hatta kendi varlığını dil aracılığıyla yorumlar. Âyet ve hadislerin filolojik tahlillerinde insan kendi tercihlerini ve beğenilerini dile getirir. Ancak dil, tamamen serbest bir yorum alanı değildir. Dilin vad'îliği ya da kullanım kuralları filolojik yorumların serbestliğini engellemektedir. Nitekim klasik dönem hadis şârihleri kendi görüşlerini, şahsi gözlemlerini ve beğenilerini filolojik ve edebî tasvirlerle alâkalı bölümlerde yansıtmışlardır. Mesela Saduddîn Teftâzânî, yukarıdaki hadisin anlamını usûl ve dil kaideleri çerçevesinde açıklamıştır. “Allah'ı gözet ki O'nu her daim yanında ve önünde bulasın” cümlesini “Bu cümlede istiâre-i temsiliye vardır. Allah'ın kuluna yardımı, her halini bilmesi ve ihtiyaçlarına hemen cevap vermesi, senin önünde oturan, koruyup kolladığın kişinin haline benzetilmiştir” şeklinde yorumlamıştır.¹⁰ Bu yorumda gözlem ve tecrübe merkeze alınarak, makam ve rütbesi büyük bir insanın huzurunda duran bir adamın durumu ile kulun Allah huzurundaki durumu açıklanmaya çalışılmıştır. En iyi bilinenden bilinmeyene istiare yoluyla ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu yorumda şârih, “senin önünde oturan” ifadesi ile, doğrudan okuyucuya seslenerek, olayı öznelletirmektedir.

⁹ Bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Nûru'l-iktibâs fî Mişkâti Vasiyyeti'n-Nebiyi li'bnî Abbâs*, Mektebetü'l-Müeyyed, Beyrut 1991, s. 66-70. İbn Receb'in aynı hadis hakkındaki şerhi için ayrıca bk. a.mlf., *Câmi'u'l-Ulûm ve'l-Hikem*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997, I, 459-495.

¹⁰ Teftâzânî, *Şerhu Hadîsi'l-Erbâin li'n-Nevevî*, İstanbul 1316, s. 66.

İbn Abbas'tan nakledilen bu hadis hakkında muasır müelliflerden Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, klasik şârihlerin metotlarını cem eden bir usûlle kaleme aldığı eserindeki yorumunda, kendi görüşlerini "Hadisten Çıkarılan Hükümler" başlığı altında maddeler halinde sıralamıştır.¹¹ Hadisin çocuk eğitimi gibi aktüel konularla bağlantısına dikkat çeken müellif, kendi görüşlerini yoruma doğrudan yansıtmamıştır. Bununla beraber onun hadisten akîde açısından "altı temel küllî kural" çıkarması, burhanî bir yaklaşıma da sahip olduğunu göstermektedir. Müellif, edebî yorumlara da önem vermiş, şahsî gözlemlerini bazen edebî yorumlarda yansıtmıştır.¹²

Hukukî ve usûlî yorumlarda da insan unsurunun katkısı göz ardı edilemez. Ancak bu yorum biçimlerinde özne kendini açığa vurmaz. "Ben buradayım" demez. Belki de bu üslûbun tercih edilmesinde metni nesne gibi görme ya da onu nesneleştirmek suretiyle kendi benini, hükmeden, karar veren, belirleyen yerine koymama kaygısı vardır. Zira bir âlim, naslarla karşılıklı bir ilişki içinde olduğunun farkındadır. Nasların kendi düşüncesini şekillendirme gücüne sahip olduğunun bilincindedir. O, çoğu zaman nastaki örtük manayı keşfetme amacındadır. Bu sebeple metinden uzak bir konumda değil, metinle iç içedir. Gerçek/sahih bir âlim, kendi yorumlarının bir içtihat olduğunun, dinin kendisi olmadığını farkındadır. Bu sebeple kendini şâri' yerine koymaz. İctihadının öznel olduğunun bilinciyle, içtihadını başkalarına kabul ettirme girişiminde ihtiyatlı davranır. Her içtihadın hatalı olabileceği ihtimalini hatırandan çıkarmaz. Nassın hakikati bildirdiğine emin ancak hakikatin kendi anladığı mâna olduğu hususunda temkinlidir.

İrfânî Yorumda Ben/Nefs

Beyana ya da burhana dayalı yorum usûllerini benimseyen âlimler, kendi benlerini metnin arkasında görünmez kılmaya gayret ederken, irfânî yorum metodunu benimseyen ârifler ise, bazen kendi benliklerini aşmış olmanın getirdiği güvenle, bazen de kendi benliklerini aşma çabalarına katkı sağlayacağı ümidiyle, yorumlarında sübjektif/öznel yoruma başvurmuşlardır. Nitekim İsmail Hakkı Bursevî, zikri geçen İbn Abbâs hadisinin şerhinde "Ey ârif, nazar eyle ki;"¹³ hitabıyla

¹¹ Habenneke, Abdurrahman el-Meydânî, *Revâi' min Akvâli'r-Resûl sallallahu aleyhi ve sellem*, Daru'l-Kalem, Dimeşk 1987, s. 257.

¹² Habenneke, a.g.e., s. 260, 261.

¹³ Bursevî, İsmail Hakkı, *Kırk Hadis Şerhi*, nşr. Hikmet Gültekin, Sami Erdem, İnsan yay., İstanbul 2005, s. 324.

muhabatına nasihat veren bir sen-ben üslûbunu tercih etmiştir. Hadis metinlerini yorumlarken de nasihat üslûbunu hiç terk etmeden Allah Resûlü'nün (s.a) İbn Abbâs'a “Yardım dilediğin vakit Allah'tan dile” sözünü, “Yani umûr-i dünyeviye ve uhreviyede muâvenet ve muzâheret talep eylesen, Allah Teâlâ'dan talep eyle. Zira meûnetine kâfi olan O'dur. Ve bir ismi dahî Mu'în'dir” cümleleriyle izah etmiştir.¹⁴

İsmail Hakkı Bursevî,, hadislerin yorumunda zaman zaman şahsî tecrübelerini başından geçen olayları örnek olarak zikretmiştir. Hadisin “Bütün insanlar sana zarar vermek maksadıyla el birliği etseler, Allah'ın senin hakkında takdir ettiğiinden başka bir zarar veremezler” cümlesini açıklarken, kendi başından geçen bir olayı örnek verir. Dımeşk'te iken oğlu Muhammed Tâhir, ağır bir hastalığa yakalanmıştır; bu esnada gaybtan bir ses, Bursevî'ye “Hakk'a teslim ve rıza üzerine olmanın iman hakikatlerinden olduğu”nu bildirmiştir.¹⁵ Yine farklı bir hadisin şerhinde hocası Sadr-ı Konevî'nin Fatiha Tefsiri'ni şerh ettiği kitabını kendisine takdim ettiğini bir örnek olarak anlatır.¹⁶

Bursevî, her ifadeyi herkesin anlayamayacağını söyleyerek, hadisin anlam tabakaları bulunduğuna işaret eder. Hadisin kelimelerindeki bazı inceliklerin ancak ehl-i zevk tarafından anlaşılabilceğini ifade eder. Mesela Allah Resûlü'nün (s.a) İbn Abbâs'a (r.a) “yâ gulâm/evlât” diye hitap etmesinin onun ahlâkına en uygun hitap şekli olduğunu söyler, bunun gerekçesini açıklamayarak “Nitekim erbâb-ı zevke malûmdur” der.¹⁷ Böylece o, okuyucu ile kendi arasında hal eksenli bir ilişki kurarak, bazı hallerin ancak gönül ehli kişilerce anlaşılabilceğini; bunları dile getirmenin mümkün olmadığını ya da dile getirmenin anlamsız olduğunu ima eder.

Hal ehli, keşif yoluyla elde ettiği bazı bilgileri, bazı endişelerinden dolayı ifade etmekten kaçınmıştır. Keşfen elde ettikleri bazı bilgileri bazen fakîh ve kelâmcılardan çekindikleri için dile getirmemişlerdir. Nitekim İsmail Hakkı, hadisin bazı rivâyetlerinde geçen “Rahat zamanında Allah'ı bil ki, sıkıntıya düştüğün zaman da O seni bilsin (ya'rifke fi'ş-şiddeti)” ifadesinde geçen Allah'a marifet nispet eden ifadeyi müşakele suretiyle vaki olmuş bir ifadedir; “ve bir sırr-ı azîmi dahî vardır ki, bu makamda zikrolunmaz” diyerek yorumlamaktan kaçınmıştır.¹⁸

---

¹⁴ Bursevî, a.g.e., s. 329.

¹⁵ Bursevî, a.g.e., s. 333.

¹⁶ Bursevî, a.g.e., s. 288.

¹⁷ Bursevî, a.g.e., s. 325.

¹⁸ Bursevî, a.g.e., s. 337.

Âriflerin irfanî yorumlarında nefis kavramı ile ifade edilen ben fikri her zaman yorumun içinde olmuştur. Ancak sufiler, ben'in bizatihi varlığı bulunan, dilediğini yapabilme gücüne sahip bir vücudu olduğunu kabul etmemişler, tam aksine genel olarak beni Cenâb-ı Hak'ın iradesi ve kudretini anlamaya bir vasıta olarak telâkki etmişlerdir. Ayrıca nefsin özellikleri, tafsilatlı bir şekilde tetkik edildiğinden dolayı nefis eksenli yorumlar, modern özne fikrinin yol açtığı benliğin kuvvetlenmesine değil tam aksine insanın kendini sorgulamasına aracı kılınmıştır. Ayrıca nefsin halleri hakkında mutasavvıflar arasında belirli bir düzeyde mutabakat bulunması, buna bağlı olarak ortak terimlerin ve benzer bir dilin kullanılması, nefis eksenli yorumların serbestliğini bir ölçüde engellemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın sıkıntı ile imtihan etmesine sabretmenin zorluğunu "İşte ey mü'min, karnın tok iken olan kelâmın ile aç iken olan kelâmın arasında fark-ı azîm vardır. Hüner odur ki, aç iken da'vâ edesin, tâ ki sıdkına burhân ola" sözleriyle ifade eder.¹⁹

İsmail Hakkı, hadisi yorumlarken insanın kabiliyetlerini ve zaafalarını hatırlatarak, insanın aczine dikkat çekmektedir. Nitekim hadiste geçen Allah dilemedikçe insanların hiç bir faydasının dokunmayacağını bildiren cümleyi, "Yani eğer husûs üzere cemâat-i nâs ki (senin) mücânisindir, veyahut cemî berâyâ sana bir nesne ile nâfi olmak üzere ictimâ etseler fayda vermez" şeklinde açıklar.²⁰ Bu ifadede yorumcu, diğer insanların da insanın kendisine benzediği hatırlatılarak, senin kendin için yapamadığını onlar da senin için yapamazlar ya da sana benzedikleri için fitraten yardım etmek isterler ama Allah dilemeyince yardım edemezler, demektedir.

Âriflerin insan/özne eksenli gibi görünen yorumlarında gerçekte merkezde Cenâb-ı Hak vardır. Onlar, kul-Yaratıcı ilişkisini derinlemesine tahlil etmeyi hedefledikleri için insandan bahsetmişlerdir. Yoksa bizatihi değeri itibarıyla insanı merkeze almayı hiç düşünmemişlerdir. Nitekim İsmail Hakkı Bursevî, "Allah'ın buyruklarını gözet ki, Allah da seni gözetsin. Allah'ı gözet ki O'nu her daim yanında ve önünde bulasın." cümlesini açıklarken; "Bundan malûm olur ki, Hakk'ı vicdan etmek mümkündür. Onun için Hakk'a vasıl oldu derler. Velâkin mesafe ile vusûl değildir. Belki şuhûdladır. Zira abd ile Hakk arasında mesafe yoktur. Belki abde nispetle hicâb vardır" der.²¹ Metinde kulun kendi vicdanında Cenâb-ı Hakk'ı bulmasının mümkün olduğunu, aradaki hicabı kaldırabilirse kulun Hakk Teâlâ'yı

¹⁹ Bursevî, a.g.e., s. 333.

²⁰ Bursevî, a.g.e., s. 332.

²¹ Bursevî, a.g.e., s. 336.

müşahede edebileceğini belirtir. Bu ifadeleriyle yorumcu, benliğin Yaratıcı kudret karşısındaki konumunu ortaya koymuş, benin gerçek mahiyetini göstermiştir.

Modern Dönemde Ben Merkezli Yorum

Modern dönem hadis yorumcularının kendi aralarında farklı temayüllere sahip olsalar da Ben merkezli yorumlara klasik döneme nazaran daha öncelik verdikleri görülmektedir. Modern dönem hadis yorumculuğunda yorumcunun kendi benini merkeze alan açıklamalar, kendi başından geçen hadiseler ya da kendi kabiliyetleriyle ya da psikolojik durumlarıyla karşılaştırmalar sıklıkla başvurulan yorum usulleridir. Mesela İsmet Özel, radyo sohbetlerinde bazı hadisleri açıklamıştır. Bu sohbetler gösterilen ilgi sebebiyle Kırk Hadis adıyla kitaplaştırılmıştır. Hadislere yaklaşımı, sünnete verdiği değer, hadisler karşısında gösterdiği tevazu özellikle zikre değer hususlardır. Şair hassasiyeti ve mütefekkir kişiliği ile sohbet sıcaklığındaki bu konuşmalarda yukarıda bahsi geçen hadisi de 19. hadis olarak yorumlamıştır. Hadisin yorumuna başlarken “Bugün biraz önce okuduğum hadis-i şerif çerçevesinde düşünceler serdetmeye gayret edeceğiz. Aslında hadis-i şerifleri sadece okumak yeterli olması lazım. Herkes ihlâsı nispetinde anlasın” diyerek, hadislerin verdiğimiz değer nispetinde ve bizim samimiyetimiz oranında anlaşılacağını ifade eder.²²

Elimizdeki metnin ilk hali bir konuşma olduğu için, yazı dilinden daha çok ben merkezli bir üslûp kullanıldığını dikkate almak gerekir. Bu sebeple yazar, sık sık kendi durumuna atıflar yaparak, “Ben mesela kendi payıma bir şey yaparken acaba beni öldürürler mi diye korkmam... Bu durumda kendi payıma, hoş karşılayanların tebessümlerini, hoş karşılamayanların çatık kaşlarını hesaba katarak, onların hesabını yaparak bir yol yürümem. Bu yıllardan beri böyle. Neden? Çünkü beni hiçbir insanın öldüremeyeceğine inanıyorum” gibi cümlelerle hadisi, kendinden hareketle açıklar.²³ Yine aynı ifadelerin devamında “...birileri bana birtakım imkânlar bahşedecek diye de bir şey yapmam... Ben mesela rızkımı temin için hiç kimsenin ağız kokusunu çekmem” diyerek, hadis-i şerifte anlatılan her şeyi Allah’tan bekleme vurgusunu kendi kişiliğinden örnekler vererek delillendirir. Yazarın kendi hayatı ile ilgili bu ifadelerini büyüklenme olarak ya da kendi benliğine aşırı önem vermek şeklinde okumak mümkün olduğu gibi aynı zamanda insanın, kendi dışındaki dünyayı anlayabilmesi için kendi hayatını iyi okuması gerektiği şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Nitekim bahis konusu olan hadis yorumunun son

²² Özel, İsmet, *Kırk Hadis*, Marmara Medya, İstanbul 1993, s. 121.

²³ Özel, a.g.e., s. 124.

cümlesinde “Bunu her insan kendi hayatı hakkında düşündüğü zaman, kendi hayatı hakkında hem bir tasarıda bulunduğu hem de kendi hayatını yorumladığı zaman çok kolaylıkla anlayabiliyor” diyerek, insanın bazı şeyleri doğru anlayabilmesinin kendi hayatını yorumlamayı bilmesine bağlı olduğunu vurgular.²⁴

İnsanın kendi tecrübelerine başvurmasının yararlı yönleri olduğu gibi mahzurlu yönleri de vardır. Bazı yüksek hakikatleri insan şahsî tecrübeleri ile sınırlandırabilir. Nitekim çağdaş mütefekkirlerden Muhammed Esed de yaptığı hadis yorumlarında psikolojik tahlillere önem vermiştir. Bu tahliller, modern muhatapların hadisleri anlamasını kolaylaştırmış, muhtemelen Batılı okurun İslâm’ın derunî boyutunu anlamasına katkı sağlamıştır. Ancak yazar, bu tahlillerinde zaman zaman ben merkezli yorumlamanın getirdiği hatalara da düşmüştür. Mesela Buhârî’nin el-*Câmiu’s-Sahîh*’inde geçen “vahyin çingirak sesi gibi geldiğini” anlatan hadisi, “Çingirak sesi gibi ifadesi, bu vahiy türünü alacağına yakın Hz. Peygamber’in işitme duyusunun kendine özgü bir şekilde bozulduğuna işaret ediyor. Hz. Peygamber’in işitme duyuları böyle bir durumda, görme duyumuz –maddî bir vasıta ya da karşı konulmaz bir heyecan tarafından- şiddetle altüst edildiğinde gördüğümüz şaşırtıcı renk karmaşasına benzer bir şekilde, çingirak sesine yahut kesintisiz vızıltıya benzeyen, birbirinden ayırt edilemeyen bir ses karmaşasına dönüşüyordu” şeklinde yorumlamıştır. Bu yorumda vahiy gibi aşkın bir hakikati yazarın kendi tecrübeleri ile açıklama gayreti müşahede edilmektedir.²⁵

İsmet Özel’in İbn Abbâs hadisiyle ilgili yorumlarında siyasî ve toplumsal gözlemlerine yaptığı atıflar da dikkat çekmektedir. Yorumcu başka yazarlardan ya da eserlerden iktibas yerine kendi gözlem ve tespitlerini ifade etmeyi tercih etmiştir. Nitekim bahsi geçen hadisin yorumuyla ilgili bölümde yalnızca bir iktibasa/naklî bilgiye yer vermiştir. “Hadislerin bir otoritenin açtığı bir otoritenin gösterdiği yolu pekiştirdiğini” ifade eden yazar, otorite kelimesinin günümüzde farklı çağrışımlara sahip olduğunu “Otorite deyince hemen tüylerimiz biraz kıpırıyor. Modern çağlarda bize otoriteyi sevdirmediler. Bize bildirmediler ki, dindeki otorite dünyevî otorite ile aynı özelliğe sahip değildir” sözleriyle ifade eder.²⁶ Burada yazarın hatalı bulunduğu görüşleri, modernizmin getirdiği bazı yanlış düşünceleri hadislerden yararlanarak

---

²⁴ Özel, a.g.e., s. 126.

²⁵ Esed, Muhammed, *Sahîh-i Buhârî İslâmın İlk Yılları*, çev. Mustafa Armağan, İz yayınları, İstanbul 2000, s. 5.

²⁶ Özel, a.g.e., s. 122.

tashih etme düşüncesi dikkat çekmektedir. Yazar, bu fikirleri eleştirirken kendini de dışarıda tutmayarak, aynı zamanda kendi muhasebesini de yapmaktadır.

Özel, konuları diyalektik bir üslûpla ele almıştır. Hadisleri açıklarken önce hadisle ilgili yanlış kanaatler varsa ya da hadis ilk dinlenildiğinde modern muhatabın zihninde muhtemel yanlış görüşler ortaya çıkabilecekse bu görüşleri eleştirerek yoruma başlar. Bu üslûp hadisin mesajının güncelleşmesine yardımcı olmaktadır. Yine hadisteki mesajı kendi yaşadığı ortamdan örneklerle güncelleştirmeye özen göstermiştir. Ona göre insanın yaşadığı tecrübeler, insan için en önemli delillerdendir. Bu görüşünü şöyle ifade eder: “Şu son zamanlarda geçtiğimiz ve gelmesinden korktuğumuz bir deprem var. Bu deprem dolayısıyla Allah’a şükretmemiz lazım. Çünkü böyle bir ikazla karşılaştık. Deprem olunca masanın altına mı gireceğiz... Deprem olursa, bizim için olmuştur, olmazsa bizim için olmayacaktır. Bu bir doğa olayıdır, bunun ilâhî iradeyle alakası yoktur, diyenler hayatlarında geriye doğru baksınlar, neyin neye sebep olduğu konusunda daha net bir bilgi edinebilirler.”²⁷

Yazar şahsî tecrübelerine verdiği değeri, “Tevekkülden doğan sonuçları da zaman zaman görüyoruz. Görüyor muyuz acaba? Görmeliyiz” sözleriyle ifade eder.²⁸ Allah’a teslim olma O’na tevekkül konusunu ele alırken toplumun tepkilerini şöyle tasvir ediyor: “Toplum olarak da küçük insan öbekleri, bölükleri olarak da tek tek hepimiz göz önüne alındığı zaman da dünyevî birtakım muktedir kişiler, muktedir kurumlar olduğunu varsayıyoruz ve bu varsayışımıza uygun davranışlar sergiliyoruz... Ama karşımıza sadece Allah’ın takdir ettiğine itimat eden, sadece Allah’ın takdir ettiğini kabul eden bir insan çıktığı zaman, bazılarımızın akli başına geliyor, bazılarımızın da onu saf dışı etmeye çalışan bir tavrı oluyor.”²⁹ Bu ifadelerinde yazarın, gözlemini mi dile getirdiği, yoksa zaman zaman içine düştüğü ruh halini mi tasvir ettiği çok açık olmamakla birlikte, gözlemlerini ve hissettiklerini birlikte yansıttığı söylenebilir.

Gözlemlere dayanılarak yapılan yorumlarda kişinin kendi ön kabullerini ve şahsî kanaatlerini, ciddi bir delil bulunmadığı durumlarda bile, yoruma yansıtması mümkündür. Nitekim kevnî mucizeleri kabul konusunda çekincesi olduğu bilinen Muhammed Esed, isrâ (gece yolculuğu) hadisini açıklarken, isrâ olayını manevî bir tecrübe olarak insanın anlamasının zorluğunu, “Bizim bu tür manevî tecrübeleri kâmil

²⁷ Özel, a.g.e., s. 124.

²⁸ Özel, a.g.e., s. 125.

²⁹ Özel, a.g.e., s. 125.

manada kavrayacak bir konumda bulunmamız imkânsızdır. Zihnimiz yalnızca zaman ve mekân bilincimizin temin ettiği unsurlarla işleyebilir” sözleriyle itiraf eder.³⁰ Ancak gece yolculuğunun fizikî olarak yorumlayan klasik şârihlere de rüya şeklinde yorumlayanlara da katılmadığını ifade ederek üçüncü bir yol arar. Ona göre, bu konuda “henüz çocukluk çağını yaşamakta ve oldukça muğlâk olan modern psişik araştırmalardan” ve “modern psikologların bazı gözlemleri, Doğudaki çeşitli bâtinî öğretilerin bağlılarının tecrübelerinden” yararlanarak, isrâ olayını ruhun canlı bir bedenden geçici olarak ayrılması şeklinde yorumlamak mümkündür.³¹

Sonuç

Öznenin metnin yorumunda kendini açıkça ifade etmesi, metin ile yorumcu arasındaki ilişkinin daha sıcak, daha açık olmasına yardımcı olabilir. İletişim açısından, metnin mesajının okuyuculara daha kuvvetli yansıtılmasına katkı sağlar. Bunun yanında metnin nesneleştirilmesine ve metnin yorumcunun şahsî tercihlerine göre yorumlanmasına, böylece metin ile okuyucu arasındaki bağın kapatılmış gibi gözükürken daha da açılmasına sebebiyet verebilir. Bu noktada esas belirleyici unsur yorumcunun benliğiyle/nefs ilgili kendi bakışıdır. Kendi benini yücelten, kendini eleştirmeyen ben merkezli bir düşünce yapısına sahip yorumcu nassa inansa bile zaman zaman aşırı yorumlara düşebilir. Nassı değersizleştirebilir. Dinî naslar karşısında insanın kendi varlığını unutmadan kendi benini aşabilme şuuruна sahip olması nasları doğru yorumlamanın ön koşuludur. Hatta böyle bir yaklaşım nasların hakikatini tam kavramayı (marifet) kolaylaştırır. Kendi benine eleştirel yaklaşabilen yorumcu, nassın gerçekte ne ifade ettiğini ve bugün nasıl yorumlanması gerektiğini daha net görebilir.

Ben merkezli yorumların dinî nasların gücünü zayıflatan hatta bazı durumlarda kutsallığını zedeleyen bir etkisi olduğu da gözlenmektedir. Modern ben, psikolojik tecrübelerini, sosyal ve siyasî gözlemlerini bazen mutlak doğru veriler gibi yorumda kullanmaktadır. Bu yorum tarzı, dinî metinlerin bir sanat eseri ya da herhangi birinin sözü gibi yorumlanmasına yol açmakta, bunun sonucunda bazı yorumcular, yorum serbestliğine hatta fikri çelişkilere düşmektedirler.

Klasik yorum geleneğimiz içinde yorumcunun metinde en fazla kendini açık ettiği yorum tarzı, mutasavvıfların yorumlarıdır. Burada incelediğimiz İsmail Hakkı Bursevî'nin yorumlarında naklî bilgiye diğer klasik şârihler kadar yer vermediği

---

³⁰ Esed, a.g.e., s. 187.

³¹ Esed, a.g.e., s. 186.

gözlenmektedir. Mutasavvıflar, şahsî tecrübelerine ve gözlemlerine önem vermişlerdir. Ancak modern yorumcuların ben merkezli yaklaşımları ile mutasavvıfların ben merkezli yorumları arasında bazı temel farklar vardır:

(1) İrfânî yorumdaki ben/nefs, dinî ve ahlâkî öğüt almayı hedeflerken, modern özne/ben, öğüt vermeyi öne çıkarmaktadır. Mutasavvıfın nefis ile ilgili değerlendirmeleri, doğrudan muhatabına sesleniyor gibi gözüktüğü yerlerde bile zımnen kendine de râcidir.

(2) İrfânî yorumda yorumcu, nassa büyük değer vermektedir; hatta metinlerdeki her ifadenin iş’ârî manalarını bile ihmal etmeyerek, nassı birkaç farklı boyutta anlamlandırmaya çalışmaktadır. Modern ben ise çoğu zaman farkına varmadan nassın anlamını kendisiyle ve dünyevî boyutla sınırlandırmaktadır.

(3) İrfânî yorum nassı anlamayı ve anlatmayı, modern ben ise nassı açıklama yerine kendini anlatmayı ön plana çıkarmakta; nassı, zımnen, her tür okumaya müsait hikmetli bir söz ya da felsefî bir fragman düzeyine indirgemektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut, ty.
- Burke, Peter, *Rönesans*, çev. Özkan Akpınar, Babil yay., İstanbul 2000.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Kırk Hadis Şerhi*, nşr. Hikmet Gültekin, Sami Erdem, İnsan yay., İstanbul, 2005.
- Dilthey, Wilhelm, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, çev. Doğan Özlem, Paradigma yay., İstanbul 1999.
- Esed, Muhammed, *Sahih-i Buhârî İslâmın İlk Yılları*, çev. Mustafa Armağan, İz yay., İstanbul 2000.
- Gasset, Ortega Y., *Tarihsel Bunalım ve İnsan*, çev. Neyire Gül Işık, Metis yay., İstanbul 1998.
- Guignon, Charles, *Kimim Ben*, çev. Abdullatif Tüzer, Lotus yay., Ankara 2008.
- Habenneke, Abdurrahman el-Meydânî, *Revâi' min Akvâli'r-Resûl sallallahu aleyhi ve sellem*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1987.
- İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-Ulûm ve'l-Hikem*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997.
- , *Nûru'l-iktibâs fî Mişkâti Vasiyyeti'n-Nebiyi (s.a) li'bni Abbâs*, Mektebetü'l-müeyyed, Beyrut 1991.
- Kant, Immanuel, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt”, (*Seçilmiş Yazılar* İçinde, s. 213-221), çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.
- Özel, İsmet, *Kırk Hadis*, Marmara Medya, İstanbul, 1993.

Rosenau, Pauline Marie, *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tuncay Birkan, Ark yay., Ankara 1998.

Teftâzânî, Saduddîn, *Şerhu Hadîsi'l-Erbaîn li'n-Nevevî*, İstanbul 1316.

Tirmizî, Ebu İsa, *Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, İhyâ'u't-turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.

Touraine, Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi yay., İstanbul 2000.